

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਰਜ ਰਵਿਦਾਸ - ਬਾਣੀ ਦਾ ਰਾਗ ਪ੍ਰਬੰਧ

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਰਾਗਾਤਮਿਕ ਤਰਤੀਬ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਗਿਆਰਵਾਂ ਸਥਾਨ ਲੈਣ ਵਾਲੇ ਰਾਗ ਜੈਤਸਰੀ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਸਮੁੱਚੀ ਭਗਤ-ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ (ਇਕ ਸ਼ਬਦ)⁽²⁵⁾ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤੇਈਵਾਂ ਸਥਾਨ ਲੈਣ ਵਾਲਾ ਰਾਗ ਕੇਦਾਰਾ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਸਮੁੱਚੀ ਭਗਤ-ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ (ਇਕ ਸ਼ਬਦ)⁽²⁶⁾ ਤੇ ਕਬੀਰ (ਛੇ ਸ਼ਬਦ)⁽²⁷⁾ ਨੇ ਹੀ ਕੀਤਾ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਗੁਰੂਬਾਣੀ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਗੁਰੂਰਾਮਦਾਸ ਜੀ (ਦੋ ਸ਼ਬਦ)⁽²⁸⁾ ਅਤੇ ਗੁਰੂਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ (ਸੱਲ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦ)⁽²⁹⁾ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਰਾਗ ਤਰਤੀਬ ਅਨੁਸਾਰ ਸਤਾਈਵਾਂ ਸਥਾਨ ਲੈਣ ਵਾਲੇ ਰਾਗ ਮਲਾਰ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਸਮੁੱਚੀ ਭਗਤ-ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ (ਤਿੰਨ ਸ਼ਬਦ)⁽³⁰⁾, ਨਾਮਦੇਵ ਜੀ (ਦੋ ਸ਼ਬਦ)⁽³¹⁾ ਅਤੇ ਗੁਰੂ-ਬਾਣੀ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਗੁਰੂਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ, ਗੁਰੂਅਮਰਦਾਸ ਜੀ, ਗੁਰੂਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਤੇ ਗੁਰੂਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਰਾਗ ਤਰਤੀਬ ਅਨੁਸਾਰ ਤੀਜਾ ਸਥਾਨ ਲੈਣ ਵਾਲੇ ਰਾਗ ਗਉੜੀ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਰਾਂ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਰਾਗ ਗਉੜੀ ਗੁਆਰੇਰੀ, ਗਉੜੀ ਬੈਰਾਗਣਿ ਤੇ ਗਉੜੀ ਪੂਰਬੀ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਸਮੁੱਚੀ ਭਗਤ-ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਅਤੇ ਕਬੀਰ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਡਾ. ਹਰਗੁਣ ਸਿੰਘ

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਰਜ ਰਵਿਦਾਸ-ਬਾਣੀ ਦੇ ਸੰਗੀਤ ਵਿਧਾਨ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਅਤੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸੰਗੀਤ ਸੂਚਕ ਸਿਰਲੇਖ 'ਰਾਗ' ਹੈ, ਜੋ ਗਾਵਣਹਾਰੇ ਲਈ ਇਸ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕੀਤੇ ਗਏ 'ਰਾਗ' ਸਿਰਲੇਖ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਗਾਇਨ ਕਰਨ ਦਾ ਸਦੀਵੀ ਵਿਧਾਨ ਸਿਰਜਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਜੋ ਬਾਣੀ ਦੇ ਮੂਲ ਭਾਵ ਨੂੰ ਠੀਕ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਸ੍ਰੋਤਿਆਂ (ਸੰਗਤ) ਦੇ ਮਨ ਮੰਦਰ ਵਿਚ ਦਿੱਤਾ ਕਰਵਾਇਆ ਜਾ ਸਕੇ ਕਿਉਂਕਿ ਰਾਗ ਅਤੇ ਬਾਣੀ ਦਾ ਇਹ ਸੁੰਦਰ ਸੁਮੇਲ ਭਾਵਾਤਮਿਕ ਪੱਧਰ ਦਾ ਧਾਰਣੀ ਹੈ, ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਡੂੰਘੇਰੀ ਚਰਚਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ:-

ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ 'ਰਾਗ ਸ਼ਬਦ' ਦਾ ਉਲੇਖ ਵਿਭਿੰਨ ਪ੍ਰਸੰਗਾਂ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਕਾਵਿ ਪੱਖੋਂ ਇਸ ਨੂੰ 'ਪ੍ਰੀਤ' ਤੇ 'ਅਨੁਰਾਗ' ਦੇ ਅਰਥ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ ਅਤੇ ਦਰਸ਼ਨ ਪੱਖੋਂ 'ਰਾਗ ਵਿਰਾਗ'।⁽¹⁾ ਇਥੇ ਤੱਕ ਕਿ ਭਰਤਮੁੰਨੀ ਦੁਆਰਾ ਰਚਿਤ 'ਨਾਟਯ ਸ਼ਾਸਤਰ' ਵਿਚ ਵੀ ਰਾਗ ਉਲੇਖ ਸਾਹਿਤਕ ਪੱਧਰ ਤੇ ਹੀ ਹੋਇਆ ਹੈ।⁽²⁾

ਰਾਗ ਭਾਰਤੀ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਸਮੁੱਚੇ ਏਸ਼ੀਆਈ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਤੇ ਕੇਂਦਰਕਾਰੀ ਤੱਤ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਸੰਗੀਤ ਜਗਤ ਵਿਚ ਇਸਦੀ ਉਤਪਤੀ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਭਿੰਨ ਮਤ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਹਨ ਪਰ ਇਸ ਦਾ 'ਜਨ ਚਿਤ ਰੰਜਕ' ਤੱਥ ਸੰਗੀਤ ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਵਾਨਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਵਿਦਵਾਨ ਆਚਾਰੀਆ ਬ੍ਰਹਮਪਤੀ ਅਨੁਸਾਰ ਸੰਗੀਤਕ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਰਾਗ ਦੇ ਅਰਥ ਹਨ ਰੰਗ ਜਾਂ ਰੰਗਣਾ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਰਾਗ ਦੀ ਮੂਲ ਕਿਰਿਆ ਹੈ ਮਾਨਵ ਮਨ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੰਗ (ਭਾਵ) ਵਿਚ ਰੰਗਣਾ। ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਸਰੂਪ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਅਨੁਪਾਤ ਤੋਂ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਸਵਰਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਸਰੂਪ ਰਾਗ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਖਾਸ-ਖਾਸ ਸਵਰਾਂ ਉਤੇ ਠਹਿਰਾਵ ਹੋਵੇ, ਰਾਗ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਿਸਨੂੰ ਬੜ੍ਹਤ ਕਹਿੰਦੇ

ਹਨ। ਇਹ ਬੜ੍ਹਤ ਸ੍ਰੋਤਿਆਂ ਦੇ ਮਨ ਨੂੰ ਇਕ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਭਾਵਨਾ ਵਿਚ ਰੰਗਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਰੰਗ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਗਾੜ੍ਹਾ ਹੁੰਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।⁽³⁾

ਦੇਖਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ 'ਰਾਗ' ਇਕ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਪ੍ਰਬੰਧਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰਿਤ ਸੁਰਾਤਮਿਕ ਰਚਨਾ ਹੈ, ਜਿਸਦੇ ਮੂਲ ਵਿਚ ਸੁਰ ਹੀ ਬਹੁ-ਪ੍ਰਕਾਰੀ ਤੇ ਬਹੁ-ਪ੍ਰਬੰਧੀ ਕਾਰਜ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦਾ ਧਾਰਣੀ ਹੋ ਨਿਬੜਦਾ ਹੈ। ਸਵਰਾਂ ਦੀ ਇਹ ਬਹੁ-ਪ੍ਰਬੰਧੀ ਕਾਰਜ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਜਿਥੇ ਰਾਗ ਦੇ ਬਾਹਰੀ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਉਭਾਰਦੀ ਹੈ, ਉਥੇ ਰਾਗ ਦੇ ਅੰਤਰਿਕ ਸਰੂਪ (ਭਾਵ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ/ਰਸ ਨਿਸ਼ਪਤੀ) ਨੂੰ ਵੀ ਉਭਾਰਦੀ ਹੈ। ਰਾਗ ਸੋਦਰਯ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਰਸ ਨਿਸ਼ਪਤੀ ਨੂੰ ਰਾਗ (ਸੰਗੀਤ) ਵਿਚ ਪਰਮ ਉਦੇਸ਼ ਵਜੋਂ ਸਵੀਕਾਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਸੰਗੀਤ ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਸੁਤੰਤਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਿਭਿੰਨ ਸੁਰਾਂ ਤੋਂ ਵਿਭਿੰਨ ਰਸਾਂ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਮੰਨੀ ਗਈ ਹੈ। ਜਿਸ ਸੰਬੰਧੀ ਉਲੇਖ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਆਚਾਰੀਆ ਭਰਤਮੁੰਨੀ⁽⁴⁾, ਪੰਡਿਤ ਸ਼ਾਰੰਗਦੇਵ⁽⁵⁾ ਅਤੇ ਪੰਡਿਤ ਦਮੋਦਰ⁽⁶⁾ ਦੇ ਸੰਗੀਤ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਭਿੰਨ ਸੁਰਾਂ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰ ਸੁਰਾਤਮਿਕ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟਤਾ ਮੇਲਾਨ ਸਦਕਾ ਹੋਰ ਵੀ ਤੀਬਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂ ਜੋ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੁਰਾਂ ਦੇ ਆਪਸੀ ਮੇਲਾਨ ਤੋਂ ਹੀ ਰਾਗ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸੁਰ ਲਗਾਵ ਤੇ ਸੁਰ ਉਚਾਰਨ ਦੇ ਭੇਦ ਆਦਿ ਸੰਗੀਤਕ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਵਿਭਿੰਨ ਰਸਾਂ ਦੇ ਸੰਚਾਰ ਲਈ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਹਾਇਕ ਤੱਤ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਾਗ ਆਪਣੇ ਸੋਦਰਯਾਤਮਿਕ ਲੱਛਣਾਂ ਦੁਆਰਾ ਮਾਨਵੀ-ਮਨ ਵਿਚ ਸਦੀਵੀ ਵਿਦਮਾਨ ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਰਸਾਨਭੂਤੀ ਕਰਾਉਣ ਲਈ ਸਮਰੱਥ ਹੈ ਜੋ ਸ੍ਰੋਤਿਆਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਖਾਸ ਭਾਵ-ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਵਿਚ ਰੰਗ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਨੰਦਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਮਤ ਅਨੁਸਾਰ ਗਾਇਨ, ਵਾਦਨ ਅਤੇ ਨ੍ਰਿਤ ਦੇ ਸੰਮਿਲਤ ਰੂਪ ਨੂੰ ਸੰਗੀਤ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿੱਚੋਂ ਗਾਇਨ ਬਾਕੀ ਦੋਹਾਂ ਦੇ

ਸਹਾਇਕ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਤੇ ਮੁਖੀ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂਹਰਿ ਰਾਏ ਸਾਹਿਬ ਕਾਲਜ ਫਾਰ ਵੋਮੈਨ, ਚੰਬੇਵਾਲ (ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ) (ਪੰਜਾਬ)

ਮੁਕਾਬਲੇ ਭਾਵ-ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਦੀ ਬਹੁਲਤਾ ਕਾਰਨ ਸਰਵ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਕਾਰਨ ਰਾਗ ਦੇ ਕਾਵਿ (ਭਾਸ਼ਾ/ਗੀਤ) ਦਾ ਅੰਤਰ-ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੋਣਾ ਹੈ ਕਿਉਂ ਜੋ ਰਾਗ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਸੱਦਰਯਾਤਮਿਕ ਤੱਤ ਸ੍ਰੋਤਿਆਂ ਦੇ ਮਨ ਨੂੰ ਵਿਅੰਜਤ ਕਰਕੇ ਭਾਵ-ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਦੇ ਕਾਰਜ ਦੁਆਰਾ ਆਨੰਦਿਤ ਤਾਂ ਜ਼ਰੂਰ ਕਰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਇਹ ਵਿਅੰਜਨਾਂ ਗੂੰਗੀ ਦੀ ਭਾਵ ਵਿਅੰਜਨਾਂ ਵਰਗੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਕਾਵਿ ਇਸ ਨੂੰ ਭਾਸ਼ਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਗੂੰਗੋਪਣ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਕੇ ਸ੍ਰੋਤਿਆਂ ਨੂੰ ਕਾਵਿ ਸੰਦਰਭੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਿਸ਼ੇ ਵੱਲ ਲਿਜਾਣ ਦਾ ਵਾਹਕ ਬਣਨ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਾਗ ਅਤੇ ਕਾਵਿ (ਗੀਤ) ਆਪਣੇ ਸੁਰਾਤਮਿਕ ਅਤੇ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਸੱਦਰਯ ਪ੍ਰਬੰਧ ਸਦਕਾ ਅਤਿ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਹੋ ਨਿਬੜਦੇ ਹਨ।

ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਰਾਗ ਅਤੇ ਕਾਵਿ ਦੇ ਇਸ ਪ੍ਰਭਾਵੀ ਤੱਥ ਤੋਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਗਰੂਕ ਸਨ ਇਹੋ ਕਾਰਣ ਹੈ ਕਿ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਸੰਗੀਤਕ ਤੱਤ ਰਾਗ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਬੜੇ ਵੱਡੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਦੇਖਣਯੋਗ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਰਾਗ-ਬੱਧ ਬਾਣੀ ਅੰਗ 14 ਤੋਂ 1353 ਤੱਕ ਮੁੱਖ ਰਾਗ 31 (ਸਿਰੀ, ਮਾਝ, ਗਉੜੀ, ਆਸਾ, ਗੁਜਰੀ, ਦੇਵਗੰਧਾਰੀ, ਬਿਹਾਗੜਾ, ਵਡਹੰਸ, ਸੋਰਠਿ, ਧਨਾਸਰੀ, ਜੈਤਸਰੀ, ਟੋਡੀ, ਬੈਰਾੜੀ, ਤਿਲੰਗ, ਸੂਹੀ, ਬਿਲਾਵਲ, ਗੋਂਡ, ਰਾਮਕਲੀ, ਨਟ ਨਰਾਇਣ, ਮਾਲੀ ਗਉੜਾ, ਮਾਰੂ, ਤੁਖਾਰੀ, ਕੇਦਾਰਾ, ਭੈਰਉ, ਬਸੰਤ, ਸਾਰੰਗ, ਮਲਾਰ, ਕਾਨੜਾ, ਪ੍ਰਭਾਤੀ ਤੇ ਜੈਜਵੰਤੀ) ਅਤੇ ਰਾਗ ਪ੍ਰਕਾਰ 31 (ਗਉੜੀ ਗੁਆਰੇਰੀ, ਗਉੜੀ ਦੱਖਣੀ, ਗਉੜੀ ਚੇਤੀ, ਗਉੜੀ ਬੈਰਗਣਿ, ਗਉੜੀ ਦੀਪਕੀ, ਗਉੜੀ ਪੂਰਬੀ ਦੀਪਕੀ, ਗਉੜੀ ਪੂਰਬੀ, ਗਉੜੀ ਮਾਝ, ਗਉੜੀ ਮਾਲਵਾ, ਗਉੜੀ ਮਾਲਾ, ਗਉੜੀ ਸੋਰਠਿ, ਆਸਾ ਕਾਫੀ, ਆਸਾਵਰੀ, ਆਸਾਵਰੀ ਸੁਧੰਗ, ਦੇਵਗੰਧਾਰ, ਵਡਹੰਸ ਦਖਣੀ, ਤਿਲੰਗ ਕਾਫੀ, ਸੂਹੀ ਕਾਫੀ, ਸੂਹੀ ਲਲਿਤ, ਬਿਲਾਵਲ ਦਖਣੀ, ਬਿਲਾਵਲ ਮੰਗਲ, ਬਿਲਾਵਲ ਗੋਂਡ, ਰਾਮਕਲੀ ਦਖਣੀ, ਨਟ, ਮਾਰੂਕਾਫੀ, ਮਾਰੂ ਦੱਖਣੀ, ਬਸੰਤ ਹਿੰਡੋਲ, ਕਲਿਆਣ ਭੋਪਾਲੀ, ਪ੍ਰਭਾਤੀ ਬਿਭਾਸ, ਬਿਭਾਸ ਪ੍ਰਭਾਤੀ, ਪ੍ਰਭਾਤੀ ਦੱਖਣੀ) ਕੁਲ 62 ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ ਦਰਜ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਹ ਰਾਗ ਚੌਠੇ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਜਿਸਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਮਾਨਵ-ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਸਹਿਜ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਾਣੀਕਾਰਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੇ ਮਾਨਵ-ਹਿਤੈਸ਼ੀ ਸੰਦੇਸ਼ ਸੰਚਰਿਤ ਹੋ ਸਕਣ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਇਸ ਰਾਗ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਸਾਰੀ ਰਵਿਦਾਸ-ਬਾਣੀ ਰਾਗਾਤਮਿਕ ਹੈ, ਜੋ ਅੰਗ 93 ਤੋਂ 1393 ਤੱਕ ਦਰਜ ਕੀਤੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਆਪ ਜੀ ਦੁਆਰਾ 'ਧਰ ਕੀ ਬਾਣੀ' ਦੇ ਸਫਲ ਪ੍ਰਗਟਾ ਹਿਤ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤੇ ਗਏ ਰਾਗਾਂ ਦੀ ਕੁਲ ਗਿਣਤੀ 18 (ਮੁੱਖ ਰਾਗ 15 ਤੇ ਰਾਗ ਪ੍ਰਕਾਰ 3) ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ 40 ਪਦ-ਰਚਨਾਵਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਦਰਜ ਰਵਿਦਾਸ-ਬਾਣੀ ਦੇ ਰਾਗਾਂ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਪਦਿਆਂ ਦੀਆਂ ਮੁੱਢਲੀਆਂ ਤਕਾਂ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ:

ਰਾਗ ਸਿਰੀ (1)⁽⁷⁾

- ਤੋਹੀ ਮੋਹੀ ਮੋਹੀ ਤੋਰੀ ਅੰਤਰ ਕੈਸਾ।।

ਗਉੜੀ ਗੁਆਰੇਰੀ (2)⁽⁸⁾

- ਮੇਰੀ ਸੰਗਤਿ ਪੋਚ ਸੋਚ ਦਿਨੁ ਰਾਤੀ।।

- ਬੇਗਮਪੁਰਾ ਸਹਰ ਕੋ ਨਾਉ।।

ਗਉੜੀ ਬੈਰਗਣਿ (2)⁽⁹⁾

- ਘਟ ਅਵਘਟ ਡੁਗਰ ਘਣਾ ਇਕੁ ਨਿਰਗੁਣ ਬੈਲੁ ਹਮਾਰ।।

- ਸਤਜੁਗਿ ਸਤੁ ਤੇਤਾ ਜੁਗੀ ਦੁਆਪਰਿ ਪੂਜਾਚਾਰ।।

ਗਉੜੀ ਪੂਰਬੀ (1)⁽¹⁰⁾

- ਰੁਖੁ ਭਰਿਓ ਜੈਸੇ ਦਾਦਿਰਾ ਕਛੁ ਦੇਸੁ ਬਿਦੇਸੁ ਨ ਬੂਝਾ।।

ਰਾਗ ਆਸਾ (6)⁽¹¹⁾

- ਮ੍ਰਿਗ ਮੀਨ ਭ੍ਰਿੰਗ ਪਤੰਗ ਕੁੰਚਰ, ਏਕ ਦੋਖ ਬਿਨਾਸ।।

- ਸੰਤ ਤੁਝੀ ਤਨ ਸੰਗਤਿ ਪ੍ਰਾਨ।।

- ਤੁਮ ਚੰਦਨ ਹਮ ਇਰੰਡ ਬਾਪੁਰੇ ਸੰਗਿ ਤੁਮਾਰੇ ਬਾਸਾ।।

- ਕਹਾ ਭਇਓ ਜਉ ਤਨੁ ਭਇਓ ਛਿਨੁ ਛਿਨੁ।।

- ਹਰਿ ਹਰਿ ਹਰਿ ਹਰਿ ਹਰਿ ਹਰਿ ਹਰੇ।।

- ਮਾਟੀ ਕੋ ਪੁਤਰਾ ਕੈਸੇ ਨਚਤੁ ਹੈ।

ਰਾਗ ਗੁਜਰੀ (1)⁽¹²⁾

- ਦੂਧੁ ਤ ਬਛਰੈ ਥਨਹੁ ਬਿਟਾਰਿਓ।।

ਰਾਗ ਸੋਰਠਿ (7)⁽¹³⁾

- ਜਬ ਹਮ ਹੋਤੇ ਤਬ ਤੂਨਾਹੀ ਅਬ ਤੂਹੀ ਮੈ ਨਾਹੀ।।

- ਜਉ ਹਮ ਬਾਧੇ ਮੋਹਿ ਫਾਸ ਹਮ ਪ੍ਰੇਮ ਬੰਧਨਿ ਤੁਮ ਬਾਧੇ।।

- ਦੁਲਭ ਜਨਮੁ ਪੁੰਨ ਫਲ ਪਾਇਓ ਬਿਰਥਾ ਜਾਤ ਅਬਿਬੇਕੈ।।

- ਸੁਖ ਸਾਗਰੁ ਸੁਰਤਰ ਚਿੰਤਾਮਨਿ ਕਾਮਧੇਨੁ ਬਸਿ ਜਾ ਕੇ।।

- ਜਉ ਤੁਮ ਗਿਰਿਵਰ ਤਉ ਹਮ ਮੇਰਾ।।

- ਜਲ ਕੀ ਭੀਤਿ ਪਵਨ ਦਾ ਥੰਬਾ ਰਕਤ ਬੂੰਦ ਦਾ ਗਾਰਾ।।

- ਚਮਰਟਾ ਗਾਠਿ ਨ ਜਨਈ।।

ਰਾਗ ਧਨਾਸਰੀ (3)⁽¹⁴⁾

- ਹਮ ਸਰ ਦੀਨੁ ਦਇਆਲੁ ਨ ਤੁਮ ਸਰਿ ਅਬ ਪਤੀਆਰੁ ਕਿਆ ਕੀਜੈ।।

- ਚਿਤ ਸਿਮਰਨੁ ਕਰਉ ਨੈਨ ਅਵਿਲੋਕਨੋ ਸ੍ਵਣ ਬਾਣੀ ਸੁਜਸੁ ਪੂਰਿ

ਰਾਖਉ।।

- ਨਾਮੁ ਤੇਰੋ ਆਰਤੀ ਮਜਨੁ ਮੁਰਾਰੇ।।

ਰਾਗ ਜੈਤਸਰੀ (1)⁽¹⁵⁾

- ਨਾਥ ਕਛੁਆ ਨਾ ਜਾਨਉ।।

ਰਾਗ ਸੂਹੀ (3)⁽¹⁶⁾

- ਸਹ ਕੀ ਸਾਰ ਸੁਹਾਗਨਿ ਜਾਨੈ।।

- ਜੋ ਦਿਨ ਆਵਹਿ ਸੋ ਦਿਨ ਜਾਹੀ।।

- ਉਚੇ ਮੰਦਰ ਸਾਲ ਰਸੋਈ।।

ਰਾਗ ਬਿਲਾਵਲੁ (2)⁽¹⁷⁾

- ਦਾਰਿਦ ਦੇਖਿ ਸਭੁ ਕੋ ਹਸੈ ਐਸੀ ਦਸਾ ਹਮਾਰੀ।।

- ਜਿਹ ਕੁਲ ਸਾਧ ਬੈਸਨੋ ਹੋਇ।।

ਰਾਗ ਗੋਂਡ (2)⁽¹⁸⁾

- ਮੁਕੰਦ ਮੁਕੰਦ ਜਪਹੁ ਸੰਸਾਰੁ।।

- ਜੇ ਓਹ ਅਠਸਠਿ ਤੀਰਥ ਨਾਵੈ।।

ਰਾਗ ਰਾਮਕਲੀ (1)⁽¹⁹⁾

- ਪੜੀਐ ਗੁਨੀਐ ਨਾਮੁ ਸਭੁ ਸੁਨੀਐ ਅਨ ਭਉ ਨ ਦਰਸੈ।।

ਰਾਗ ਮਾਰੂ(2)⁽²⁰⁾

- ਐਸੀ ਲਾਲ ਤੁਝ ਬਿਨੁ ਕਉਨੁ ਕਰੈ।

- ਸੁਖ ਸਾਗਰ ਸੁਰਿਤਰੁ ਚਿੰਤਾਮਨਿ ਕਾਮਧੇਨੁ ਬਸਿ ਜਾ ਕੇ ਰੇ।।

ਰਾਗ ਕੇਦਾਰਾ (1)⁽²¹⁾

- ਖਟ ਕਰਮ ਕੁਲ ਸੰਜੁਗਤ ਹੈ ਹਰਿ ਭਗਤਿ ਹਿਰਦੈ ਨਾਹਿ।।

ਰਾਗ ਭੈਰਉ (1)⁽²²⁾

- ਬਿਨ ਦੇਖੇ ਉਪਜੈ ਨਾਹੀ ਆਸਾ।।

ਰਾਗ ਬਸੰਤੁ (1)⁽²³⁾

- ਤੁਝਹਿ ਸੁਝੰਤਾ ਕਛੁਨਾਹਿ।।

ਰਾਗ ਮਲਾਰ (3)⁽²⁴⁾

- ਨਾਗਰ ਜਨਾ ਮੇਰੀ ਜਾਤਿ ਬਿਖਿਆਤ ਚੰਮਾਰੰ।।

- ਹਰਿ ਜਪਤ ਤੇਉਜਨਾ ਪਦਮ ਕਵਲਾਸਪਤਿ ਤਾਸ ਸਮ ਤੁਲਿ ਨਹੀ

ਆਨ ਕੋਉ।।

- ਮਿਲਤ ਪਿਆਰੋ ਪ੍ਰਾਨ ਨਾਥੁ ਕਵਨ ਭਗਤਿ ਤੇ।।

ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਰਾਗਾਤਮਿਕ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਮੁਖ ਰਾਗਾਂ ਵਿਚੋਂ ਰਾਗ ਸਿਰੀ, ਆਸਾ, ਗੁਜਰੀ, ਸੋਰਠਿ, ਧਨਾਸਰੀ, ਜੈਤਸਰੀ, ਸੂਹੀ, ਬਿਲਾਵਲ, ਗੋਂਡ, ਰਾਮਕਲੀ, ਮਾਰੂ, ਕੇ ਦਾਰਾ, ਭੈਰਉ, ਬਸੰਤ ਤੇ ਮਲਾਰ ਕੁਲ ਪੰਦਰਾਂ ਰਾਗਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਜਿਸਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਕੁਲ ਪੈਂਤੀ ਪਦ-ਰਚਨਾਵਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਾਗ ਪ੍ਰਕਾਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਰਾਗ ਗਉੜੀ ਗੁਆਰੇਰੀ, ਗਉੜੀ ਬੈਰਾਗਣਿ ਤੇ ਗਉੜੀ ਪੂਰਬੀ ਕੁਲ ਤਿੰਨ ਰਾਗਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਦਿਆਂ ਪੰਜ ਪਦ-ਰਚਨਾਵਾਂ ਦਾ ਗਾਇਨ ਕੀਤਾ। ਦੇਖਣਯੋਗ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਤਿੰਨੋਂ ਰਾਗ ਪ੍ਰਕਾਰ ਗਉੜੀ ਦੇ ਹੀ ਹਨ। ਰੁੱਤਕਾਲੀਨ ਰਾਗਾਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਵਾਚਦਿਆਂ ਰਾਗ ਬਸੰਤ ਤੇ ਮਲਾਰ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਚਾਰ ਰਚਨਾਵਾਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਰਵਿਦਾਸ ਬਾਣੀ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਾਗਾਂ ਦਾ ਰਾਗ ਸਮਾਂ-ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦਿਆਂ ਦਿਨ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਪਹਿਰ ਦੇ ਰਾਗ ਰਾਮਕਲੀ, ਗਉੜੀ ਬੈਰਾਗਣਿ, ਦੂਜੇ ਪਹਿਰ ਦੇ ਰਾਗ ਗੁਜਰੀ, ਸੂਹੀ, ਬਿਲਾਵਲ, ਗੋਂਡ, ਬੰਤਤ, ਤੀਜੇ ਪਹਿਰ ਦੇ ਰਾਗ ਧਨਾਸਰੀ, ਮਾਰੂਚੋਥੇ ਪਹਿਰ ਦੇ ਰਾਗ ਸਿਰੀ, ਗਉੜੀ ਗੁਆਰੇਰੀ, ਆਸਾ, ਜੈਤਸਰੀ, ਰਾਤ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਪਹਿਰ ਦੇ ਰਾਗ ਕੇਦਾਰਾ, ਗਉੜੀ ਪੂਰਬੀ, ਦੂਜੇ ਪਹਿਰ ਦੇ ਰਾਗ ਸੋਰਠਿ, ਤੀਜੇ ਪਹਿਰ ਦੇ ਰਾਗ ਮਲਾਰ ਅਤੇ ਚੌਥੇ ਪਹਿਰ ਦੇ ਰਾਗ ਆਸਾ ਤੇ ਭੈਰਉ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਭਾਵ ਇਸ ਰਵਿਦਾਸ-ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਅਠ ਪਹਿਰ ਦੇ ਰਾਗਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਅਧਿਕਤਰ ਪ੍ਰਯੋਗ ਦਿਨ ਦੇ ਦੂਜੇ ਅਤੇ ਚੌਥੇ ਪਹਿਰ ਦੇ ਰਾਗਾਂ ਦਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਜੇ ਗੱਲ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧਿਆਨ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦੀ ਹੈ ਉਹ ਇਹ ਕਿ ਗੁਰੂਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਰੂਹਾਨੀਅਤ ਦੇ ਸੰਦੇਸ਼ ਦੇ ਸਫਲ ਪ੍ਰਗਟਾ ਲਈ ਅੱਠੇ ਪਹਿਰ ਦੇ ਰਾਗਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸੰਚਾਰ-ਜੁਗਤ ਵਜੋਂ ਵਰਤਿਆ ਹੈ, ਇਹੋ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਸਦੀਆਂ ਪੁਰਾਣੀ ਗੁਰਮਤਿ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਸਿਧਾਂਤਿਕਤਾ ਦੀ ਅਨੁਸਾਰੀ ਰਹੀ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਕੀਰਤਨ ਚੌਕੀ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਤਕਰੀਬਨ ਸਾਰੀਆਂ ਕੀਰਤਨ ਚੌਕੀਆਂ ਵਿਚ ਇਸ ਰਵਿਦਾਸ-ਬਾਣੀ ਦਾ ਗਾਇਨ ਆਮ ਸ੍ਰਵਨੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਰਾਗਾਤਮਿਕ ਤਰਤੀਬ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਗਿਆਰਵਾਂ ਸਥਾਨ ਲੈਣ ਵਾਲੇ ਰਾਗ ਜੈਤਸਰੀ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਸਮੁੱਚੀ ਭਗਤ-ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ (ਇਕ ਸ਼ਬਦ)⁽²⁵⁾ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤੇਈਵਾਂ ਸਥਾਨ ਲੈਣ ਵਾਲਾ ਰਾਗ ਕੇਦਾਰਾ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਸਮੁੱਚੀ ਭਗਤ-ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ (ਇਕ ਸ਼ਬਦ)⁽²⁶⁾ ਤੇ ਕਬੀਰ (ਛੇ ਸ਼ਬਦ)⁽²⁷⁾ ਨੇ ਹੀ ਕੀਤਾ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਗੁਰੂਬਾਣੀ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਗੁਰੂਰਾਮਦਾਸ ਜੀ (ਦੋ ਸ਼ਬਦ)⁽²⁸⁾ ਅਤੇ ਗੁਰੂਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ (ਸੋਲ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦ)⁽²⁹⁾ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਰਾਗ ਤਰਤੀਬ ਅਨੁਸਾਰ ਸਤਾਈਵਾਂ ਸਥਾਨ ਲੈਣ ਵਾਲੇ ਰਾਗ ਮਲਾਰ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਸਮੁੱਚੀ ਭਗਤ-ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ (ਤਿੰਨ ਸ਼ਬਦ)⁽³⁰⁾, ਨਾਮਦੇਵ ਜੀ (ਦੋ ਸ਼ਬਦ)⁽³¹⁾ ਅਤੇ ਗੁਰੂ-ਬਾਣੀ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਗੁਰੂਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ, ਗੁਰੂਅਮਰਦਾਸ ਜੀ, ਗੁਰੂਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਤੇ ਗੁਰੂਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਰਾਗ ਤਰਤੀਬ ਅਨੁਸਾਰ ਤੀਜਾ ਸਥਾਨ ਲੈਣ ਵਾਲੇ ਰਾਗ ਗਉੜੀ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਰਾਂ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਰਾਗ ਗਉੜੀ ਗੁਆਰੇਰੀ, ਗਉੜੀ ਬੈਰਾਗਣਿ ਤੇ ਗਉੜੀ ਪੂਰਬੀ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਸਮੁੱਚੀ ਭਗਤ-ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਅਤੇ ਕਬੀਰ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਹੀ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਰਾਗਾਤਮਿਕ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਗੁਰੂਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਲਪ ਪ੍ਰਯੋਗ ਰਾਗਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਆਧਿਆਤਮਿਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਸਫਲ ਸੰਚਾਰ ਹਿੱਤ ਵਰਤਣਾ ਸਮੁੱਚੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਰਾਗ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੁਲਵਾਨ ਤੇ ਸਾਰਥਿਕ ਮਹੱਤਵ ਨੂੰ ਉਭਾਰਦਾ ਹੈ।

ਹਵਾਲੇ :

- (1) ਬ੍ਰਹਦ ਹਿੰਦੀ ਕੋਸ਼, ਕਲਿਕਾ ਪ੍ਰਸਾਦ (ਸੰਪਾ), ਪੰਨਾ 951.
- (2) ਭਰਤਮੁਨੀ, ਨਾਟਯ ਸ਼ਾਸਤਰ, ਅਧਿਆਇ 28, ਸਲੋਕ 41-64.
- (3) ਬ੍ਰਹਸਪਤੀ, ਆਚਾਰੀਆ, ਸੰਗੀਤ ਚਿੰਤਾਮਣੀ, ਪੰਨਾ 80.
- (4) ਭਰਤਮੁਨੀ, ਨਾਟਯ ਸ਼ਾਸਤਰ, ਅਧਿਆਇ 28, ਪੰਨੇ 67-68.
- (5) ਸਾਰੰਗਦੇਵ (ਪੰ.), ਸੰਗੀਤ ਰਤਨਾਕਰ, ਭਾਗ ਪਹਿਲਾ, ਪੰਨਾ 36.
- (6) ਦਮੋਦਰ (ਪੰ.), ਸੰਗੀਤ ਦਰਪਣ, ਪੰਨਾ 45.
- (7) ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਅੰਗ 93.
- (8) ਉਹੀ, ਅੰਗ 345.
- (9) ਉਹੀ, ਅੰਗ 346.
- (10) ਉਹੀ.
- (11) ਉਹੀ, ਅੰਗ 486-487.
- (12) ਉਹੀ, ਅੰਗ 525.
- (13) ਉਹੀ, ਅੰਗ 658-659.
- (14) ਉਹੀ, ਅੰਗ 694.
- (15) ਉਹੀ, ਅੰਗ 710.
- (16) ਉਹੀ, ਅੰਗ 858.
- (17) ਉਹੀ, ਅੰਗ 875.
- (18) ਉਹੀ, ਅੰਗ 973-974.
- (19) ਉਹੀ, ਅੰਗ 1106.
- (20) ਉਹੀ, ਅੰਗ 1124.
- (21) ਉਹੀ, ਅੰਗ 1167.
- (22) ਉਹੀ, ਅੰਗ 1196.
- (23) ਉਹੀ, ਅੰਗ 1293.
- (24) ਉਹੀ, ਅੰਗ 710.
- (25) ਉਹੀ, ਅੰਗ 1124.
- (26) ਉਹੀ, ਅੰਗ 1123-1124.
- (27) ਉਹੀ, ਅੰਗ 1118-1119.
- (28) ਉਹੀ, ਅੰਗ 1119-1122.
- (29) ਉਹੀ, ਅੰਗ 1293.
- (30) ਉਹੀ, ਅੰਗ 1292.
- (31) ਉਹੀ.

UGC - APPROVED - JOURNAL

www.ugc.ac.in/journalist/s/subjectwise/journalist.aspx?cid=11m0276FV23gTGUaw=6&cid=Q3VycmVudCLjxwR5s2W4=

विश्वविद्यालय अनुदान आयोग
University Grants Commission
quality higher education for all

Home About Us Organization Commission Universities Colleges Publications

UGC Approved List of Journals

You searched for Research Link
Total Journals : 1

Show 25 entries

View	Sl.No.	Journal No	Title	Publisher	ISSN	E-ISSN
View	1	49365	Research Link	Research Link	09731628	

Showing 1 to 1 of 1 entries

For Students

About NET UGC-NET Online
Ragging Related Circulars
Fake Universities, Educational Loan

For Faculty

Honours and Awards UGC Regulations
Play Related Orders, M R P

More

Notices Circulars Tenders Jobs
UGC ROs Right to Information Act
Other Higher Education Links